

ПРИЛОЗИ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР

*Non sunt contemnenda quasi
parva sine quibus magna constare
non possunt.*

S. Hieronymus

ОСНИВАЧ
ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

УРЕДНИШТВО
ЗЛАТА БОЈОВИЋ, СЛОБОДАН ГРУБАЧИЋ, JOLANTA DZIÓWA,
GIORGIO ZIFFER, MIŁICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA,
ТОМИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, ЈОВАНКА КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ,
НАДА МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, ДРАГАНА МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ,
JOHANNES REINHART, ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
ЗЛАТА БОЈОВИЋ

КЊИГА ОСАМДЕСЕТ ЧЕТВРТА
2018

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД
2018

ПРИЛОЗИ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР
књига LXXXIV, 2018.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

<https://doi.org/10.2298/PKJIF1884003B>
УДК 27-29(0.032)''15''

ОД ШТАМПАНЕ КА РУКОПИСНОЈ КЊИЗИ: ПРЕПИС ТРЕБНИКА ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ У РУКОПИСУ БИБЛИОТЕКЕ СРПСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ №32*

Предмет истраживања јесће рукописни требник Библиотеке Српске патријаршије (БСП) №32. Посебна јажња посвећена је кодиколошко-археографским истраживањима и анализи садржине књиџе. Кодекс представља дослован препис Горажданског молићвеника и насјтао је сјајањем рукописних листова са штампаним табацима из два издања Горажданске штампарије, Молићвеника (1523) и Служабника (1519). Садржај и начин израде књиџе БСП №32 оћивара нове персијективне у истраживањима сјаре штампане у српској писаној кулћури XVI века. Пренос истраживања и штампане књиџе у целини у рукописни формат сагледава се у светлу реверзибилног процеса преноса истраживања и знања у кулћури у којој доминира рукописна књиџа.

У недавно спроведеним истраживањима објављеним почетком ове године у вези са Епитимијним номоканоном Псеудо-Зонаре из штампаног Горажданског требника (1523), откривена је рукописна књига која у целини представља препис горажданске књиџе.¹ То је рукопис број 32 Библиотеке Српске патријаршије (БСП №32) чији је садржај доступан и на микрофилму Археографског одељења Народне библиотеке Србије.² Књига је јединствена, не само што представља препис штампане књиџе, већ и што садржи штампане листове примерка исте књиџе. Заправо, сачувано је 30 штампаних листова *Требника* и четири листа из штампаног

* Рад је резултат истраживања на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (бр. 177032), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ С. Бојанин, *Епитимијни номоканон Горажданског молићвеника (1523) у светлу штампане и рукописне књиџе*, Црквене студије, 15, Ниш, 2018, 181–203.

² Микрофилм А 2825.

Горажданског служабника (1519), што чини укупно 11% књиге БСП №32.³ Веза са штампаном књигом је двоструко остварена – истоветним садржајем и преузетим фрагментима из две различите штампане књиге.⁴

Преписивање штампане књиге је појава која прати почетке западноевропског штампарства, када су инкунабуле добијале своје истоветне копије у облику рукописне књиге.⁵ У литератури о старом српском штампарству познати су записи о преписима појединих штампаних издања, али током знатно дужег периода, од почетка XVI до краја XVII века. Међутим, ова појава није детаљно истражена и довољно документована.⁶ Значајна пажња је била усмерена на питање постојања још једне српске инкунабуле, штампаног *Четворојеванђеља Црнојевића*, о којем би посредно сведочио његов препис – тзв. *Буђановачко четворојеванђеље* (1548) – о чијем постојању знамо на основу објављеног записа који наводно потиче из изгубљене рукописне књиге.⁷ Релативно недавно, откривен је део оштећене књиге повезан у конволут БСП №7 који представља препис Горажданског требника из шесте или седме деценије XVI века.⁸ Проблематика преписа штампаних књига углавном је била библиографске природе, те заслужује да се сагледа и са ширег културно-историјског и друштвеног аспекта.⁹

³ С. Бојанин, *Ејџимјни номоканон*, 195–196.

⁴ Историја проучавања Горажданске штампарије и њених издања у: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком шћамјарсћиву, шћамјаријама и књигама XV, XVI и XVII стјолоћа. Четврћта књига (ћрви део). Од Горажда до Мркишине цркве (Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева)*, Цетиње, 1991, 37–95; најновије студије у: *Горажданска шћамјарија. 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево, 2008.

⁵ Curt Bühler, *The Fifteenth-century Book, the Scribes, the Printers, the Decorators*, Philadelphia, 1960, 16.

⁶ Е. Љ. Немировски, *Почеци шћамјарсћива у Црној Гори (1492–1496)*, Цетиње, 1996, 14–17. Аутор указује на преписе појединих састава из штампаних књига, као и на познати запис из пећког *Окћоиха ћрвоћласника* из 1518. који би указивао на препис штампане књиге Црнојевића у целини, мада је потребно обавити текстолошка и кодиколошка истраживања. Недавно је проф. Злата Бојовић у прегледном чланку уопштено навела постојање преписа још неколико штампаних књига, пре свега издања Божидара Вуковића. З. Бојовић, *Прејиси шћамјаних књига у срћској средњовековној ћтрадијци*, у: *Средњи век у срћској науци, истјорији, књижевности и уметности, VIII*, Деспотовац, 2017, 14–15.

⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Две стјаре срћске рукојисне књиге из Војводине*, Библиотекар, 3-4 Београд, 1956, 171–182; *Пејћ векова срћског шћамјарсћива 1494–1994. Раздобље срћскословенске шћамје XV–XVII века*, Београд, 1994, 208–210. Е. Љ. Немировски сматра да штампано *Четворојеванђеље Црнојевића* није постојало: Е. Љ. Немировски, *Почеци шћамјарсћива*, 467–473.

⁸ Д. Грбић, Кагица Шкорић, *Евхолоћион из села Дејћлака, Евхолоћион. Фојћоћијско издање*, Београд, 2011, 37–139. У раду се, такође, наводи индентификација рукописа који садрже преписе појединих састава из штампаних књига; *Истјо*, 114–116.

⁹ О поменутом аспекту истраживања ћириличног штампарства, в. С. Ћирковић, *Ћирилично шћамјарсћиво и кулћура Балканских Словена, Рабојници, војници, духовници. Друшћива средњовековног Балкана*, Београд, 1997, 455–469.

Кад је реч о спољашњем изгледу књиге БСП №32 и техници њене израде, однос штампаног и рукописног материјала указује на неувобичајену појаву, уколико имамо у виду до сада познату књижну грађу. Овде није реч о руком исписаним листовима који се у штампаној књизи налазе као последица рестаурације нити о механичком повезивању оштећених штампаних и рукописних књига у конволуте. Процес настанка књиге коју овде представљамо је сасвим другачије природе.

Основна кодиколошка обележја

Рукописна књига БСП №32 данас има 296 листова од којих је 262 исписано руком, а 34 штампано. Књижни блок рукописног и штампаног текста чини 37 свешчица величине 210x130 mm, претежно уједначеног обима (8 листова), углавном у целини сачуваних. Најзначајније оштећење претрпео је први кватернион у којем данас недостају прва два листа. Непотпуни су и кв. 6, 31. и 33. којима недостају први, четврти, односно први и други лист. Укупно је изгубљено шест листова, што се одразило на прекиде у тексту оштећених свешчица. Књигу је писао један писар, доста немарно и неувједначено, полууставним писмом, са честом применом брзописних елемената. О времену и месту свога рада није оставио податке и кодекс се датира оквирно на основу филигранолошке анализе. Она показује да је хартија на којој је исписан текст произведена у више наврата у распону од три деценије.¹⁰ У литаратури се настанак рукописа оквирно датира у период средине XVI века,¹¹ мада је вервотаније настао деценију касније.

Кодиколошка испитивања показују да је књига била најмање једном препевезана, када је цео књижни блок обрзан, а оштећени листови рестаурисани, најчешће додавањем уских трака од хартије уз њихове спољне рубове или уз сам хрбат. Обнову књиге пратила је и замена тешко оштећених или уништених листова новим, на шта указују 6. и 7. лист данашње књиге, односно последњи лист првог и први лист другог кватерниона.

¹⁰ Према филигранолошком опису који је састављен 1970-тих година у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије, уочено је више различитих типова водених знакова према С. М. Briquet, *Les Filigranes I-IV*, Genève, 1907: двострука котва у кругу са звездом (№485 из 1547, 1553.), исти тип са контрамарком „ЗР” са тролистом (№516 из 1536–1546.), воловска глава са крстом (№14525 из 1543–1558.), неколико варијанти шешира (№3394 из 1527–1532.), звоно у картушу (датирано према осталим воденим знацима) и рука са цветом (№11168 из 1508).

¹¹ Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (IX-XVII века)*, Београд, 1982, №1590; V. Mošin, *Anchor Watermarks*, Amsterdam, 1973, 118. Овде се датира само један тип филигранана. Уп. З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске Патријаршије*, Београд, 2012, 35.

Судећи према хартији другачије структуре и тексту различитог дуктуса, листови су вероватно замењени у различитим периодима.¹² Писари су успели, сваки засебно, да уклопе исписане листове са постојећим текстом, сачувавши тако његов конинуитет. Прва рестаурација могла би се датирати у последње године XVI или у прву деценију XVII века.¹³ Половином седамдесетих година XX века предузете су активности на заштити кодекса који је данас у стању видљиве конзервације.

У Требнику постоји више познијих записа из различитог периода који сведоче о местима где се књига налазила и користила. То су предели између Саве и Драве, односно западне области Пећке патријаршије и касније Карловачке митрополије. Једини датирани запис бележи да се у селу Сриједска „поче поповати” у деветој деценији XVII века (вероватно 1684. године).¹⁴ Према другом запису, вероватно насталом у XVIII веку, књига је била својина Петра Милашевића, духовника и надзорника цркве Св. Ђорђа у суседном селу Нарти.¹⁵ Оба места се налазе недалеко од Бјеловара и била су парохијска седишта пакрачке епархије.¹⁶ У одређеном историјском тренутку, Требник се налазио и у селу Бзеница код Пожеге (2876).¹⁷

Сусрет рукописне и штампане књиге у БСП №32

Најзначајније обележје Требника БСП №32 јесте комбиновање рукописних и штампаних листова, као и листова из две различите штампане књиге. Штампани материјал је распоређен кроз цео књижни блок у осам различитих свешчица (11, 13, 21, 25, 30, 32, 33. и 35.).¹⁸ Њих

¹² Шести лист је исписан уредним и негованим полууставом, тамносмеђим масилом, са правилном применом киноара. Стиче се утисак да је писар однегованог дуктуса који вешто обликује текстовни блок, за разлику од писара седмог листа који пише неуједначено и прилично нечитко.

¹³ Употребљена хартија за подставне листове предње и задње корице као и за данашњи шести лист књиге исте је структуре са воденим знаком „једнострука котва у кругу са звездом” и контрамарком ВС.

¹⁴ да се зна к[а]де поче попов[а]ти ѿ срнецкој лето господне а х п д (?), исписан на предњем подставном листу.

¹⁵ с[в]а кн[и]га долт[в]вникъ пошованого д[о]у[к]овника петра м[и]лашевића са[в]житела и на[д]зирателя с[в]ете цр[к]ве нарѣанске, храма светого великог[р]ченика х[р]исто[в]а герг[и]а (2956). Породица Милашевић се помиње у Нарти од од XVIII века, Д. Љ. Кашић, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Загреб, 1988, 86.

¹⁶ *Исио*, 86–88. Током XVIII века Сриједска је припадала нарѣанској парохији. *Исио*, 87–88.

¹⁷ О месту Бзеника, *Исио*, 232–233.

¹⁸ Штампани листови Молитвеника су у рукописној књизи БСП №32 означени бројевима: 86–89, 100–107, 166–169, 198–201, 236–237, 242–243, 260–261 и 275–278, док делови из Служабника заузимају листове 249–252. Према реконструисаној фолијацији

углавном чине два штампана и два рукописна дволиста, у једном случају (кв. 33) три рукописна и један штампани дволист (л. 4. и 5.), док је 13. кватернион штампаног Требника у целини пренет у нову књигу. На основу распореда и добре очуваности штампаних листова, сасвим је јасно да се писар није користио листовима из некад коришћеног *Горажданског ѿребника и служабника*. Пред собом је имао више од седамнаест до тада неупотребљених и „слободних” штампаних дволиста, односно табака (в. ниже), око којих је градио своју књигу.

Кодиколошке одлике штампаних дволиста одредили су висину и ширину књиге, као и изглед нових страница од по 22 до 24 реда текста уз пажљиву примену киноарних слова. Подударност текстова је посебно приметна у истој нумерацији кватерниона и на местима „додира” рукописне и штампане књиге, односно на рукописним листовима који непосредно претходе и следе штампаном садржају. Поменуто усклађивање није представљао једноставан подухват. Да би се обезбедио континуирани ток излагања, писар и уједно састављач књиге, смањивао је на појединим местима број редова по страници, а у једном случају је оставио неисписане чак две трећине странице (83б). На другим листовима „згушњавао” је текст већим бројем редова или је неуклопљене редове исписао на простору горње или доње белине штампаног листа (198а, 253б). Наведена „укројавања” текста у комбинованим кватернионима не би била изводљива да писар пред собом није имао штампане примераке *Молићвеника* и *Служабника*. Нема никакве сумње да је штампана књига послужила као предлогак приликом настајања рукописне књиге.

Планско спајање писаног и штампаног текста у јединствен кодекс подразумевало је дословно преношење садржаја и распореда текстова према *Горажданском ѿребнику*. То је за резултат имало преузимање формалне поделе књиге на 30 поглавља и њихово обележавање киноарним словима на маргини, уз почетак сваке нове целине.¹⁹ Овај начин копирања одражава општи приступ у обликовању ликовног изгледа рукописне странице према штампаном предлошку. То потврђује и примена киноарних слова која је усклађена са распоредом црно-црвеног текста на страницама обе штампане књиге, као и формирање наслова садржинских целина који су изведени киноаром, најчешће курентним словима, а некад и комбинацијом верзалних и курентних словних знакова.

штампаних књига листови су: *Молићвеник 1523. Фојоѿијско издање*. Приредила К. Мано-Зиси, Београд – Источно Сарајево, 2008, 83–86, 97–104, 163–166, 195–198, 233–234, 239–240, 260–261, 275–278 и *Литурѿија 1519. Фојоѿијско издање*. Приредила К. Мано-Зиси, Београд – Источно Сарајево, 2008, 79–82.

¹⁹ Нумерисање садржаја према поглављима не би требало разумети као одлику штампане књиге. Ова појава је присутна у рукописним требницима и пре проналаска штампе.

Осим наведених подражавања и сличности уочена су и незнатна одступања палеографско-ортографске природе, што је очекивано с обзиром да је књига БСП №32 настала тридесетак година после штампане.²⁰ Очекивано је да су разлике настале и због примене различитих техника умножавања текста. Преписујући садржај књиге, писар чешће скраћује речи, на пример у литургијским упутствима или приликом завршетка неких молитви, које је очигледно знао напамет. Он не исписује увек ни садржај псалма, задовољавајући се да пренесе само њихов редни број. Постоје и извесне разлике лексичке природе, као што показује замене лексеме *надеждоу* из штампаног текста (8б, кв. 29.) са речју *помощницоу*.

У сваком случају, успешно спајање штампаног текста са садржајем рукописне књиге указује на писара који је прилично добро познавао богослужбену праксу и за кога претпостављамо да је био свештенослужитељ. Иако постоје извесна размимоилажења у распореду мањих целина унутар одређених поглавља, он је сачувао целовитост свих текстова. Зналачки се служио штампаним примерцима обе богослужбене књиге преузимајући њихов садржај за трећу, рукописну књигу.

Организовање садржаја по угледу на штампани *Служабник* ради очувања штампаног фрагмента исте књиге у 26. поглављу рукописног требника БСП №32 (кв. 32) условило је измењен распоред истих молитви у односу на штампани *Молийивеник*. Писар започиње поглавље преписивањем текста из *Служабника* и укројава га са текстом штампаног табака. Успостављен текстуални континуитет се наставља и преласком са штампаног на рукописни део књиге, али овог пута уз промену предлошка и повратак штампаном *Требнику* в. Прилог 2.²¹ Преузимање садржаја из поменутих богослужбених књига да би се сачували штампани листови *Служабника* унутар *Требника*, открива писара посвећеног своме послу и састављача књиге са завидним познавањем састава молитви и поретка богослужбених радњи. Истовремено, садржај настао укрштањем текстова из два типа богослужбене књиге учинио је изглед структуре 26. поглавља другачијим и оригиналним у односу на остатак књиге која је готово у целисти настајала као рукописна копија *Горажданског требника*.

²⁰ Посебно је карактеристично писање слова „високо” јер у предлозима и префиксима доследно кроз целу књигу.

²¹ Након уметања штампаних листова *Служабника*, напушта се и предлошак ове књиге. То се дешава у делу поглавља који садржи литијне молитве које изговара Ђакон и које изговара свештеник, БСП №32, 251б–253а. Док је текст молитви за Ђакона на штампаним листовима *Служабника*, литијна молитва свештеника је препис из штампаног *Требника*. На то упућује молитвена формула са поменом Св. Симеона и Св. Саве коју нема иста молитва из *Служабника*.

Штампани табаци БСП №32 у светлу истраживања старе српске штампе

Начин израде књиге БСП №32 указује на нове перспективе у истраживањима старог српског штампарства. Штампани листови представљају фрагменте до сада непознатих примерака *Требника* и *Служабника* Горажданске штампарије тако да је њиховим проналаском увећан постојећи фонд сачуваних примерака ових књига. На основу историјских извора, ранијих и новијих истраживања, Јевгениј Љвович Немировски је пописао нешто више од десететак примерака *Требника* – за свега пет се зна место њиховог чувања – и тридесет и три копије *Служабника*.²² Шести примерак *Горажданског ѿребника* чинили би листови из БСП №32 који представљају 10% штампане књиге и по обиму сачуваног материјала следе иза примерка Музеја Српске православне цркве, збирка Р. Грујића №304 (МСПЦ Грујић №304) са 192 листа, када је реч о књигама које се чувају у Србији.²³

Постојана смена рукописних и штампаних делова омогућава јаснији увид у израду штампане књиге која је непосредно условила настанак рукописног *Требника*. Фрагменти горажданских књига преузети су као целовит материјал, онако како су изашли испод штампарске пресе. Они представљају основне елементе из којих настаје штампана књига – то су обострано штампани табаци.²⁴

Горажданске књиге су штампане у табацима који су се пресавијали на два превоја, чинећи два дволита књижног блока. Сачувано је 7,5 таквих штампаних табака *Требника* (30 листа) и један табак из *Служабника* (4 листа) у књизи БСП №32. Два пресавијена, обострано штампана табака су уметањем једног у други чинили кватернион у којем се разликују лис-

²² Данас се зна за само пет постојећих примерка *Требника*, од којих два имају само по лист или два., Е. Немировский, *Горажданский требник 1523 года*, Археографски прилози, 20, Београд, 1998, стр. 389; Е. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band IV: Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig: Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden-Baden, 2001, 240–250; 384–386 (даље у тексту *Gesamtkatalog IV*).

²³ Најбоље сачувани примерак од 286 листова чува се у Синодалној библиотеци у Букуршету, а у веће фрагменте убраја се санктпетербуршки са 34 листа, Е. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog IV*, 385, 386.

²⁴ Према речима познаваоца штампарске технологије Милета Грозданића, табак је у графичкој штампарској делатности „правоугаоно обрезан формат папира у одређеној величини и дебљини... из кога ‘вадимо’ формат књижне странице”. Приликом израде књиге, табак се савија на два, три или четири превоја, формирајући тако 8, 16, или 32 странице, М. Грозданић, *Пути до књиже*, Београд, 2007, 389. Научна номенклатура у вези са старом штампаном књигом није прецизна у опису штампарског процеса, те се табак поистовећује са кватернионом или свешчицом. Види: *Пет векова српског штампарства*, 180–181.

тови спољашњег (1, 2, 7, 8) и унутрашњег (3, 4, 5, 6) табака. Поменути начин састављања кватерниона штампане књиге захтевао је нова умећа и технике у обликовању садржаја књиге, пошто се на спољашњем табаку отискивао текст који је истовремено претходио и следио садржају унутрашњег табака. Спајањем два табака сачувани је основни модел сегментације књижног блока рукописне књиге и његова нумерација према кватернионима, односно свешчицама. Новину представља увођење разноврснијег начина обележавања листова и свешчица, међу којима је и обележавање првог листа унутрашњег табака.²⁵

Фрагменти горажданских књига указују на најприближнију величину табака на којима су штампане. То је од посебног значаја за *Требник* чији су сачувани примерци прилично уско обрезани, а у појединим случајевима је и сам текст оштећен.²⁶ Штампани фрагменти са релативно широким доњим и спољашњим маргинама упућују на готово правилан однос између димензије штампаног текста и величине табака. Умањења која настају по корицењу и обрезивању хартије могу се сагледати у поређењу са необрезаним листовима хиландарског примерка Служабника димензија 225x170 mm.²⁷

Штампани табаци сачувани као дволисти кватерниона омогућавају увид у прилично занимљиву појаву старог штампарства представљену појмом типографске варијанте. Она је била нераздвојива од процеса штампања текста и у нашем случају је приметна приликом поређења са примерком МСПЦ Грујић №304, употребљеним у изради фототипског издања *Горажданског њребника*.²⁸ Појава је недовољно истражена на материјалу старе српске штампане књиге²⁹ и досадашња испитивања су се ограничила на *Служабник* из штампарије Божидара Вуковића.³⁰ На

²⁵ У *Пет векова српског штампарства* 182, №4 говори се о „полутабацима” који су, како се каже, могли бити самостално штампани.

²⁶ Размишљање да је величина формата *Горажданског служабника* преузета и за друге књиге штампарије Љубавића: К. Мано-Зиси, *Књиге Горажданске штампарнице (1519–1523), Горажданска штампарница 1519–1523, књ. IV*, Београд – Источно Сарајево, 2008, 174.

²⁷ Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, Београд, 1978, №55.

²⁸ Види нап. 18.

²⁹ Значај типографских варијанти није сагледан у пуном светлу у: *Пет векова српског штампарства*, 127. Појава се узгред помиње у виду упозорења да у таквим варијантама не треба тражити ново издање књиге.

³⁰ В. И. Лукьяненко, *Издания кириллической печати XV–XVII вв. (1494–1688 гг.) для южных славян и румын. Каталог книг из собрания Государственной рубличной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина*, Ленинград, 1979, 41–42; Д. Грбић, *Две варијанте Служабника Божидара Вуковића из 1519. године*, Годишњак БМС за 1992, Нови Сад, 1993, 51–64; Е. Л. Nemirovskij, *Gesamtkatalog IV*, 259–264.

важност тих истраживања је недавно изнова скренула пажњу Душица Грбић.³¹

Највећи број типографских варијанти је техничке природе и настао је приликом слагања слова и формирања штампане странице. Идентификовани су на табацима кв. 25. 33. и 35. и најчешће су у области интерпункције, истицања одрђене боје и врсте слова или у правопису. Разлике се одражавају на графички изглед стране, па и књиге у целини. Писар се трудио, како је речено, да пажљиво пренесе изглед штампане странице, али се поставља питање примерка копиране књиге. Странице се разликују у кинваром штампаним словима, речима и редовима текста (196б, 197а, 198б – в. Прилог 1) или звездицама које раздвајају целине (195а, ред 14; 197б, ред 16), неједнаким проредом међу словима (275б, ред 14) или је отисак могао бити лош као у случају *рцѣ* уместо *рцѣмь* (260а, ред 11). Правописне варијанте односе се на употребу одређених слова за исте гласове (смена омикрона и омеге као везника на л. 196а) или у исписивању појединих речи, *сѣрѣтъ* / *сырѣтъ*, односно *требоѹици* / *трѣбоѹици* (198б: 15. и 22. ред) и сл.³²

Значај истраживања типографских варијанти сагледава се у контексту сложеног процеса настанка штампане књиге који је неизоставно обележен редактуром текста и коректорским интервенцијама.³³ Постојеће варијанте се показују као погрешке у односу на унапред дефинисану форму странице, али то није значило да су одштампани табаци били одбацивани. Уосталом, истраживања наведене појаве могућа су само на сачуваном материјалу, када су табаци са типографским варијантама остали део штампаних примерака књиге.

На основу напред реченог, штампани материјал из рукописног требника подстиче на више различитих питања у вези са радом штампарије Љубавића. Прилично добро очувани листови са великим маргинама и њихова распоређеност по целом књижном блоку, показују да не потичу из коришћене и веома оштећене књиге. Највероватније су по први пут били повезани двадесет пет до тридесет пет година касније, поставши део рукописног издања *Горажданског ѿребника*. Временски раскорак од више деценија требало би сагледати кроз однос штампани материјал – складиштење – дистрибуција. Познато је да се књижни блок није одмах по штампању увезивао и коричио због јефтине производње и дистрибуције, и такве су радње предузимали углавном власници и корисници

³¹ Д. Грбић, *Типографске варијанте и коректорске исправке у Служабнику Божицара Вуковића из 1520 (1519?) године*, прочитано на XII стручно-научном скупу Библионет 2018, Нови Сад, 7–9. јуни 2018.

³² Наведено према фототипском издању Горажданског требника, в. нап. 18.

³³ В. нап. 31.

књиге.³⁴ Због релативне скупоће, књига се није ни брзо продавала, а раније штампани и непродати табаци могли су бити укључени у ново издање годинама касније, што показује пракса штампарије Божицара Вуковића.³⁵ Наведена појава обележава и настанак рукописне књиге у Југоисточној Европи XVI века, која је неретко састављена од хартије старе и по више деценија. О томе сведоче и листови исписани руком из *Требника* БСП №32.

Разматрање судбине недистрибуираних књига горажданске штампарије после 1523. године не треба одвајати од судбине саме штампарије. Она годинама није била у функцији, али се сачувала и остала у власништву породице Љубавић.³⁶ Одштампани тираж се могао продавати више година по престанку рада штампарске пресе, као што је с временом могло бити све више „расутих“ и „неупарених“ табака. Технички гледано, такви табаци су се једино могли употребити у рукописној књизи, што се догодило захваљујући појединцима који су разумели значај штампаног отиска и били упознати са високом ценом његове израде. Имајући у виду до сада речено, сасвим је оправдано довести настанак књиге БСП №32 у непосредну везу са штампаријом Љубавића у Горажду и истаћи њену посебну улогу у трансмисији штампаног текста у рукописну књигу, у односу на друге познате преписе и компилације требника горажданског типа.

Дволист рукописне књиге БСП №32а

У корицама књиге БСП №32 чува се један посебан дволист, фрагмент рукописне књиге, који се води под сигатуром БСП №32а.³⁷ Лист је величине 200x133 mm исписан полууством у 20 редова, ресавским

³⁴ Повезивање књиге није био део уобичајеног издавачког процеса и многа издања су складиштена у табацима. Књиге су обично коричиле друге радионице специјализоване за сличну врсту посла, L. Febvre, H.-J. Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450–1800*, trans. by D. Gerard, London, 1976, 105. О читању књиге у форми табака (тј. свешчица), С. Ђирковић, *Ђириличко штампарство и култура*, 458.

³⁵ Непродати табаци, односно свешчице *Зборника за ђуџинике* штампани 1521. унети су 1536. године у ново издање књиге, Љ. Стојановић, *Прилози ка библиографији српских српских штампањих књига*, Глас Српске краљевске академије, 66, Београд, 1903, 17; К. Мано-Зиси, *Зборници за ђуџинике Божицара Вуковића у свешћу сачуваних примерака, Штампарска и књижевна дјелатност Божицара Вуковића Подољоричанина*, Титоград, 1986, 164, 167–168. О томе и Е. Л. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrilischer Schrift, Band VI: Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig, Baden-Baden*, 2003, 89–90.

³⁶ Непозната је судбина штампарије од времена издања последње књиге 1523. до њеног пресељења у Трговиште у Румунији, где је заузимањем Димитрија, представника млађе генерације Љубавића, обновљен њен рад новим издањем *Молићвеника* 1545. године. Види: *Пет векова српског штампарства*, 97, 136–137.

³⁷ Д. Богдановић, *Инвентар*, 111.

за разлику од БСП №32, имали за предложак неки ранији препис који је у односу на *Гораждански ѿребник* имао донекле измењен садржај.

Постоје још четити данас сачувана преписа из каснијег времена која су својим садржајем и структуром књиге веома блиски *Горажданском молићивенку*. То су примерци пловдивске Народне библиотеке Иван Вазов №84 из 1592. године,⁴⁴ софијског Црквеног института, ЦИАИ №55 из 1610/20,⁴⁵ МСПЦ Грујић №86 из 1622⁴⁶ и ПМХ №21 из 2/4 XVII века⁴⁷. Због времена настанка ових примерака постоји извесна вероватноћа да можда представљају преписе *Милешевског молићивеника* из 1546. године, који се, опет, по свом садржају и структури подудара са *Горажданским ѿребником*. Ипак, не треба изгубити из вида релативно рано и вишедеценијско постојање рукописних верзија *Горажданског ѿребника* које су умножавале поменути садржај независно од прештампавања исте књиге.⁴⁸ О препису *Милешевског ѿребника* може се са сигурношћу говорити уколико рукописна књига садржи и додатно 31. поглавље – *Непоротни певачи и въ соу(вотоу) вѣликоу* – које не постоји у *Горажданском молићивенку*.⁴⁹

У сваком случају, постојање више рукописних књига, уз примерке нових штампаних издања из Трговишта (1545) и Милешеве (1546), указује на значај који је око средине и почетком друге половине XVI века имала књига јеромонаха Теодора Љубавића. Била је то књига оригинално састављена трудом њеног издавача који је у трагању за што бољим текстовима своје штампане књиге боравио и у манастиру Хиландару.⁵⁰ Изгледа да је посебно припремао садржај сваке нове књиге, проверавао и колационирао предлошке, као у случају одабира другачије варијанте горепоменуте литијне молитве у касније штампаној књизи.⁵¹ О значају појаве одређене верзије *Еѿиѿиѿмијног ѿномокана* Псеудо-Зонаре у

⁴⁴ Б. Цоневъ, *Славјански рѣжориси и староречатни книги на Народната библиотека въ Пловдивъ*, Софија, 1920, 52–53.

⁴⁵ Е. Спространов, *Опис на рѣкописиѿе в библиотеката при св. Синод на Българската църква в София*, Софија 1900, 88–89; Р. Станковић, *Даѿирање срѿских рукописних књига у софијском Црквеном истѿоријско-археолошком музеју III*, Археографски прилози, 21, Београд, 1999, 224.

⁴⁶ Р. Грујић, *Србуље у бушем Вараѿдинском ѿенералаѿу и Славонији*. Приредила Т. Суботин-Голубовић, Загреб. 2016, 63–65.

⁴⁷ В. Мошин, *ѿирилски рукописи*, №52.

⁴⁸ Д. Грбић, Катица Шкорић, *Евхолоѿион*, 106–114. На основу упоредне анализе ортографије БСП №7, Горажданског и Милешевског требника, ауторке сматрају да је препис учињен са старије штампане књиге.

⁴⁹ Уп. садржај ове књиге у: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrilischer Schrift, Band VII: Die Klosterdruckereien in Rujno und Gračanica. Die erste Druckerei im Kloster Mileševa*, Bibliotheca bibliographica Aureliana CCVII, Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 2007, 260.

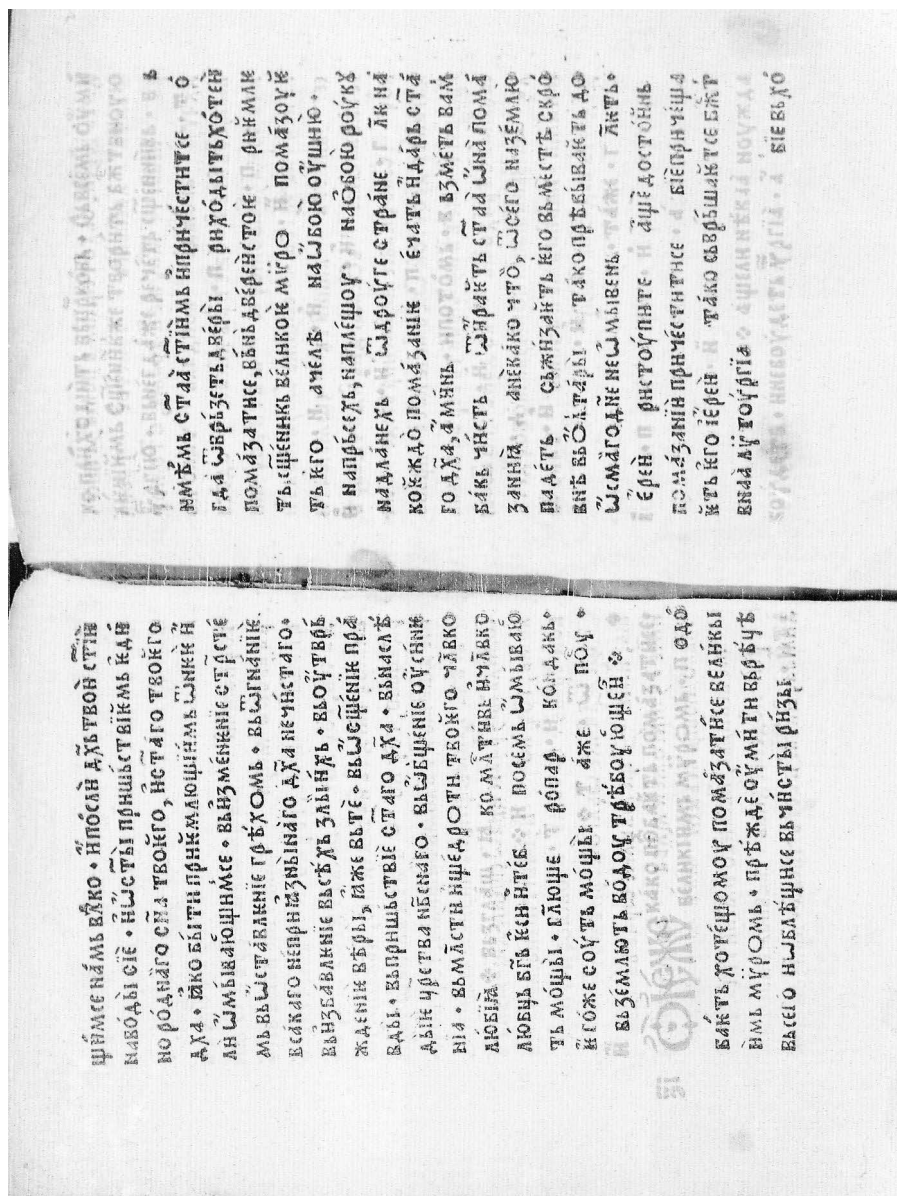
⁵⁰ *Псалѿир с ѿоследовањем 1521. Фоѿѿѿѿѿѿско издање*, 350–352.

⁵¹ У претходном раду је указано на извесно обележје садржаја Горажданског молитвеника у односу на раније требнике, С. Бојанин, *Еѿиѿиѿмијни ѿмоканон*, 186.

Stanoje Bojanin, Milanka Ubiparip

FROM PRINTED TO HANDWRITTEN BOOK: A COPY OF THE PRINTED
GORAŽDE PRAYER BOOK IN THE MANUSCRIPT OF THE LIBRARY
OF THE SERBIAN PATRIARCHATE №32

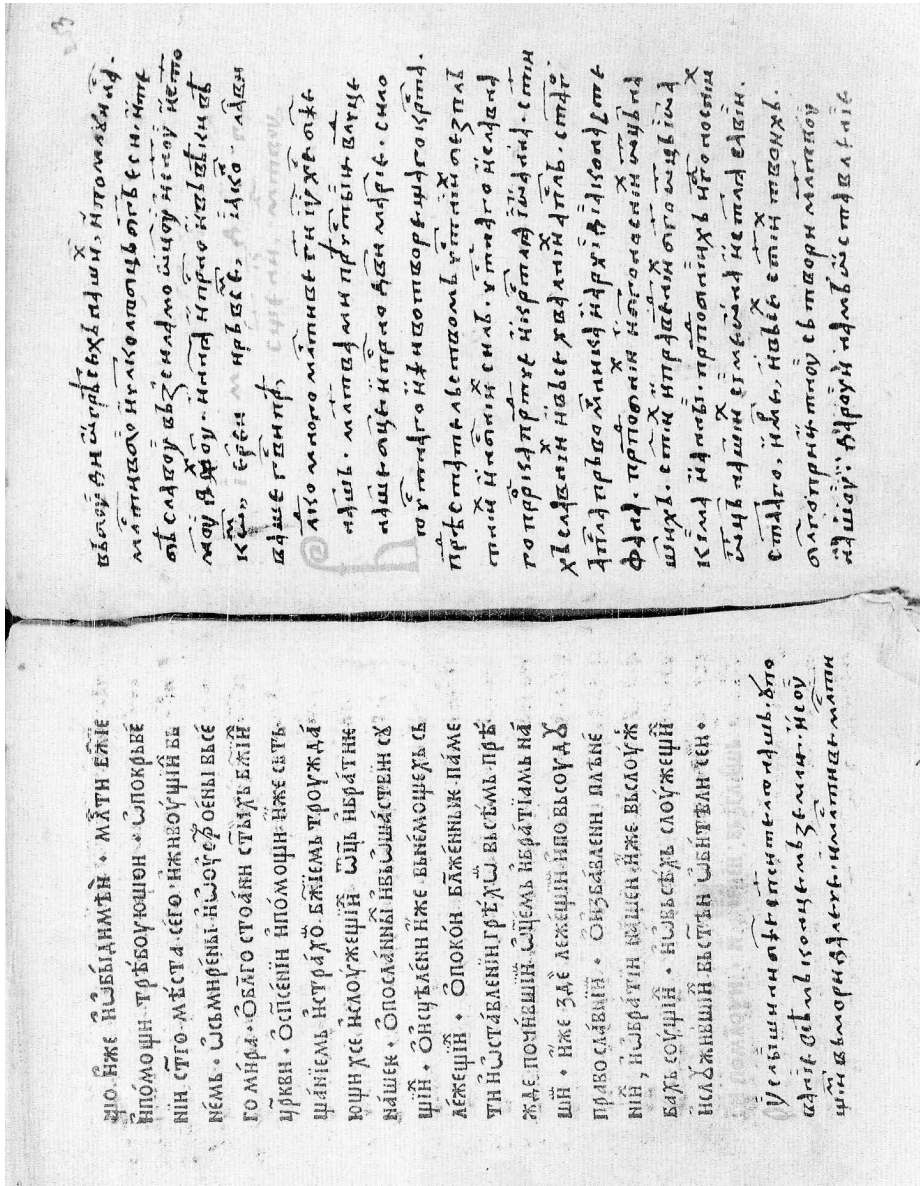
This study deals with the manuscript book of the Library of the Serbian Patriarchate (Biblioteka Srpske patrijaršije = BSP) №32 from the 1550s or early 1560s which is an exact handwritten copy of the printed Goražde Prayer Book or Trebnik (1523). Aside from the handwritten leaves, the book of BSP №32 contains 34 printed leaves which originate from Theodor Ljubavić's printing shop in Goražde: 30 of them belong to the Trebnik, and 4 to the Služabnik or Leitourgikon (1519). The handwritten and printed leaves have been skillfully arranged providing for the continuity of the text. The contents and the way in which the book of BPS №32 was made open up new perspectives in the codicological-archeographical and cultural-historical researches on the printed book and its influence in Serbian written culture in the Ottoman Empire, wherein the handwritten book dominated. The short-lived old Serbian printing shops had a certain influence in shaping the later handwritten heritage of the Serbian and South Slavonic books of the 16th and 17th centuries. This influence is marked by the reversible process of the transmission of texts and learning from the printed book circulated in a great number of copies to the singular copy of manuscript. This process is most fully represented in the handwritten copy of the Goražde Prayer Book of BSP №32.

шнѣмъ намъ вѣко • и послѣ дѣ твои стѣ
 ка бо дѣ сѣ • и стѣ пришесть вѣкъ ка
 но роунаго оуа твоѣго, истаго твоѣго
 дѣа • иако быти прии мающіи мѣ сѣнъ и
 аи сѣмъ вѣщаніе • възъменіе стѣ стѣ
 мѣ въ стѣ вѣннѣ грѣхомъ • въ зѣннѣ
 вѣако и вѣннѣ зѣннѣго дѣа и чнѣстаго •
 вѣннѣ вѣннѣ вѣсѣхъ зѣннѣ • вѣоу тѣрѣ
 жаєннѣ вѣрѣи, иже вѣтѣ • вѣсѣщѣннѣ прѣ
 вѣдѣ • вѣпрншествѣ стѣго дѣа • вѣмѣслѣ
 дѣннѣ и стѣ вѣсѣго • вѣсѣщѣннѣ оу сѣннѣ
 нѣа • вѣмѣстнѣ и шеа рѣотн твоѣго чѣвко
 любѣа • вѣсѣщѣннѣ ко мѣ тѣннѣ и чѣвко
 любѣа бѣ и сѣннѣ • и вѣсѣмъ сѣмъ вѣаю
 тѣ мѣщѣ • глѣощѣ • рѣоу а • ко мѣ а •
 и сѣже соу тѣ мѣщѣ • иже • ко мѣ оу •
 и вѣзѣмѣютъ вѣоу тѣрѣ боу оу сѣннѣ •
 бѣкѣтѣ доу сѣщѣннѣ по мѣ зѣтнѣ вѣсѣннѣ
 вѣмъ мѣ оу • прѣ бѣдѣ оу мѣннѣ вѣрѣ бѣ
 вѣсѣ о нѣ вѣ вѣщѣннѣ вѣчнѣстѣ рѣннѣ

вѣннѣмъ стѣа стѣннѣ и прнчѣстнѣсе • о
 гаа сѣвѣрѣ зѣтѣ вѣрѣи • и рѣоу дѣтѣ хѣотѣн
 по мѣ зѣтнѣсе, вѣннѣ вѣсѣщѣннѣ стѣ рѣннѣ мѣ
 тѣ сѣщѣннѣ вѣлннѣко мѣро • по мѣ зѣоу бѣ
 тѣго • мѣлѣ • на сѣ боу оу шнѣ •
 и прнбѣсѣхъ, на пѣщѣоу • на о боу роу кѣ
 ма дѣа нѣхъ • и сѣроу тѣ стѣ рѣннѣ • глѣ нѣа
 ко бѣ жѣ о по мѣ зѣаннѣ • бѣннѣ нѣ дѣ рѣ стѣа
 го дѣа, и мѣннѣ • и по тѣоу • вѣзѣ мѣтѣ вѣамъ
 вѣкѣ чнѣстѣ • и сѣ рѣ айтѣ стѣа сѣннѣа по мѣ
 зѣннѣа • а нѣкѣко чѣтѣ, сѣсѣго на зѣмаю
 вѣдѣтѣ • и сѣжнзѣтѣтѣ ко вѣ мѣстѣ сѣрѣ
 вѣннѣ вѣсѣтѣ рѣи • такоу рѣ вѣвѣкѣтѣ до
 сѣмаго дѣннѣ сѣ мѣ вѣннѣ • тѣа мѣ глѣтѣ •
 бѣ рѣннѣ • и нѣтоу прнчѣтѣ • и ащѣ до стѣннѣ
 по мѣ зѣаннѣ прнчѣстнѣсе • вѣ прнчѣщѣа
 йтѣтѣ ко іѣ рѣннѣ • и тако вѣрѣ шннѣ тѣ сѣ рѣ
 вѣннѣа оу тѣ рѣннѣ • ащѣ ннѣ вѣа по мѣ зѣа
 сѣоу ащѣ вѣ вѣсѣщѣтѣ рѣннѣ • а вѣ вѣ до

Прилог 1. Требник БСП бр. 32; 1996–200а, на обе стране штампане (Гораждански требник, 1523).

Прилог 2. Трeбник БСП бр. 32, лево, штампа (2526); десно, руком 253а. Снимак пре конзервације.

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Станоје Бојанин Миланка Убипарип	Од штампане ка рукописној књизи: препис Требника Горажданске штампарије у рукопису Библиотеке Српске Патријаршије №32	3
Марина Михайловна Бељакова Елена Сергеевна Курзина	Русская старопечатная миная XVII века: путь в сербию и обратно	19
Славко Петаковић	Митопоетска основа <i>Описа земље Дембелџије</i> Ђура Ферића	35
Ненад Ристовић	Увод приручника из реторике Мануила Козачинског	47
Владислав Пузовић	Иван Савич Палъмов као истраживач српске црквене историје	63
Иво Тартаља	Заборављени Атанасије Вучковић	75
Радомир Ј. Поповић	Стојан Новаковић у гимназији и Лицеју 1857–1863. године	83

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Ирена Шпадијер	Непознати атонски препис Савине службе Светом Симеону са пролошким житијем	103
Ксенија В. Миловановић	Заборављени сан Цара Навуходоносора	113
Томислав Јовановић	Две варијанте апокрифа <i>Завет патријарха</i> <i>Рувима</i>	119
Драгослав Опсеница	Биографија митрополита Петра Јовановића	131
Ђорђе Перић	Једно необјављено писмо Милице Стојадиновић Српкиње	137
Немања Радуловић	Метемпсихоза у делу Јеле Спиридоновић-Савић	149
Милан Алексић	Целовитост текста Андрићевих <i>Немира</i>	157
Душица Делић	Настојања Дмитрија Сергејевича Мерешковског да објави своја дела <i>Иисус</i> <i>Неизвестный Лица святых: от Иисуса к</i> <i>нам</i> у Краљевини Југославији	171
Тања Ракић	Јорјо Тадић о издању Гундулићевог <i>Османа</i> Мирослава Пантића	179

ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ

Радмила Пешић, <i>О народној књижевности</i> . Приредила Снежана Самарџија. Београд, Чигоја штампа, 2016, 252 стр. – Немања Радловић.....	189
Jovan J. Martinović, Tomasz Płóciennik, <i>Epigrafika Crne Gore. Latinski i italijanski kameni natpisi od IX do XVIII vijeka</i> , fotografije Paweł Starzyński, Varšava, 2016, 506 стр. – Зорица Чубровић.....	192
<i>Прејиска Боривоја Маринковића</i> . Приредио Миливој Ненин. Сремска Каменица, Oгion spirit, 2017, 275 стр. – Злата Бојовић.....	194
Марта Фрајнд, <i>У израћању за Лазом Костићем</i> , Књижевна општина Вршац, 2017, 194 стр. – Зорица Несторовић.....	197
Лаза Костић. <i>Прејиска II</i> . Приредили Младен Лесковац, Милица Бујас и Душан Иванић. Нови Сад, Матица српска, 2017, 559 стр. – Станиша Војиновић.....	199
Љупка Васиљев, <i>Трагом српске рукописне књиџе XV–XVII века. Из збирке рукописа Радослава Грујића. Ајрибуџија и ујврђивање љисарских руку</i> , Српска православна Епархија сремска, Сремски Карловци, 2018, 212 стр. – Томислав Јовановић.....	201
Марија Клеут, <i>Вамјири у Србији у XVIII веку</i> , књиџа и коментари, Београд, Службени гласник, 2018, 82 стр. – Драгољуб Перић.....	204
В. Станишич, <i>Писмо међу јзыком и културой</i> , Мир философи, Москва, 2018, 255 стр. – Виктор Савић.....	210
Anisava Miltenova, <i>South Slavonic apocryphal collections</i> , Издаелски център Боян Пенев, Sofia 2018, 328 стр. – Томислав Јовановић.....	216

ЧАСОПИСИ И ЗБОРНИЦИ

<i>Морал и вредности критичке речи. Николај Тимченко – живои и рад</i> , зборник радова, приредио Јован Пејчић, Задужбина „Николај Тимченко”, Лесковац, 2016, 377 стр. – Наталија Лудошки.....	221
<i>Александар Белић – српски лингвиста века</i> . Књиџа 1. О Александру Белићу на Научном састанку слависта у Вукове дане (1971–2016), 2016, 382 стр. Књиџа 2. Александар Белић и страни слависти. Под кровом Српске академије наука и уметности, 2017, 382 стр; Књиџа 3. Александар Белићи „беградски стил”, Београд, 2018, 340 стр. Филолошки факултет Универзитета у Београду, Међународни славистички центар. – Марина Љ. Спасојевић.....	223
<i>Књижевности и језик у Друшћу српске словесности</i> , ур. Злата Бојовић, САНУ, CLXVIII, Одељење језика и књижевности, књ. 29, Београд, 2017, стр. 223. – Гордана Покрајац.....	230

БЕЛЕШКЕ И ОСВРТИ

<i>Gorski vijenac historički događaj pri svršetku XVII vijeka sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski</i> . Prenio s ćirilice u latinicu s tumaćenjem S. Ljubiša. Izdala o svom трошку Matica Dalmatinska, u Zadru tiskom Narodnoga Lista 1868. – Фототипско издање, приредио Душан Медин, издавачи Музеји и галерије Будве и Национална библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 2017, 148 стр. – Злата Бојовић.....	235
---	-----

Πολύδωρος Γ. Γκοράνης, Η πρόσληψη των αιρέσεων ως λογοτεχνικό μοτίβο από την Εικονομαχία έως τους και Βογόμελους. Παραγωγή ορθόδοξων κειμένων στη Βυζαντινή και ετεροδόξων κειμένων στην Παλαιοσλαβική Γραμματα, Collecta Academica, Ostrakon publishing, Θεσσαλονίκη, 2017. – Ирена Шпадијер.....	237
---	-----

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙЈА И БИБΛΙΟΓΡΑΦИЈА

Αντωνίје-Εμιλ Ταχиаοc (Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος) (20. V 1931–10. IV 2018) – Томислав Јовановић	239
<i>Дубровачка књижевност у српској историји књижевности. Речник проучавалаца</i> , Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016, 549 стр. – Славко Петаковић.....	241
Осмо и девето коло антологијске едиције <i>Десећ векова српске књижевности</i> – Марко Недић	244
Хроника XVI Међународног конгреса слависта – Љиљана Бајић	254
САДРЖАЈ „ПРИЛОГА”	257
УПУТСТВА ЗА ШТАМПУ	259

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

82+80+93/99+39

ПРИЛОЗИ за књижевност, језик, историју
и фолклор / главни и одговорни уредник Злата
Бојовић. – Књ. 1, св. 1 (1921)- . -
Београд : Филолошки факултет, 1921-
(Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Једном годишње
ISSN 0350–6673 = Прилози за књижевност,
језик, историју и фолклор
COBISS.SR-ID 602383